

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Հայ բանասիրությանը ծանոթ է բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանի լուսավորչական գործունեության մի փայլուն շրջանը՝ ներսիսյան դպրոցում նրա տեսչության տարիների արդյունավոր կյանքի պատմությունը: Այդ տարիներն իրավամբ կոչվում են «Դար Ալամդարեան»:

Հ. Ալամդարյանն իր արտասովոր տաղանդով, խորը գիտելիքներով ու հմուտ փորձով արմատական հեղաշրջում առաջ բերեց Կովկասահայ ուսումնա-կրթական շարժման մեջ: Հայ աշխուժացող հասարակական կյանքի նոր պահանջների թելադրանքով նա մերժեց կղերա-պահականողական, սխույստիկ դպրոցը, նրա դաստիարակության վնասակար ոգին և կյանքի կոչեց նորը:

Այդ 1824—1830 թվականներին էր: Դրան հաջորդում են Հ. Ալամդարյանի աքսորը՝ Հաղբատ, ապա Քիշնևյան ու Նոր Նախիջևանյան նույնքան ձախորդ կյանքի տարիները: Թեև Նոր Նախիջևանում պիտի սկսվեր Հ. Ալամդարյանի կյանքի հաջորդ փուլը: Նա մաքառելով ձգտում էր իրագործել իր նոր ծրագիրը՝ «Նախիջևանը դարձնել հայոց ազգի լուսավորության բովը» — ինչպես վկայում է Գաբրիել Պատկանյանը:

Տարաբախտ հանգամանքները թույլ չտվեցին Հ. Ալամդարյանին թեակոխել իր գործունեության երրորդ փուլը, ողբերգական մահը խորտակեց նրա լուսավորչական ծրագրերը:

Բայց ինչպե՞ս է անցել Հ. Ալամդարյանի կյանքի առաջին շրջանը, ի՞նչ է արել այդ անխոնջ գործիչը, մինչև ներսիսյան դպրոցի տեսչությունը ստանձնելը, և ո՞րն է նրա անցած տարիների գրական վաստակը: Բանասերները չեն պատասխանում այս հարցերին. նրանց անձանոթ է մնացել Հ. Ալամդարյանի կյանքի մի ամբողջ տասնամյակի (1813—1823 թթ.) պատմությունը:

Իր ծննդավայր Աստրախանում Հ. Ալամդարյանը Գալֆայանների մոտ նախնական կրթություն ստանալուց հետո, սովորում է Սերովբե վարժապետի մոտ՝ տեղի Աղաբաբյան դպրոցում: Հռչակավոր մանկավարժը մեծ հույսեր էր կապում իր արտասովոր ընդունակ աշակերտի հետ և ձգտում էր «հայրական խանդաղատանօք և առաւել ևս նախասիրական ջանիւք մշակել և հառաջացնել Ալամդարյանցի բնական հանճարը և կրակ և բոց միտքը»¹:

Լազարյանները լսել էին Հ. Ալամդարյանի (հավանաբար Սերովբե վարժապետի միջոցով) ընդունակությունների համբավը, և երբ վերջինս 1813 թվականին ավարտեց Աղաբաբյան դպրոցը, նրան հրավիրեցին Մոսկվա:

17-ամյա Ալամդարյանը Մոսկվա է մեկնում արդեն բավականաչափ գի-

¹ Ա. Այվազյան, Շար հայ կենսագրութեանց, I հատոր, Պոլիս, 1893 թ., էջ 127:

տելիքներով: Նա հմտորեն գիտեր մայրենի և ռուսաց լեզուները, փայլուն կերպով յուրացրել էր Աղաբարյան դպրոցի ճարտասանության, քերականության, տրամաբանության, աշխարհագրության, թվարանության, վաճառականական արհեստի դասընթացները և ուներ «ատեստատ վարժապետության»:

Սակայն Մոսկվան՝ լուսավորության այդ խոշոր կենտրոնը, վճռական դեր ուներ կատարելու Ալամդարյանի ճակատագրի խնդրում: Գիտության և լուսավորության անհաճ ծարավի այդ երիտասարդը ընկել էր մի նոր, անհամեմատ ընդարձակ և բարձրաթիշք կյանքի ասպարեզ: Խորաթափանց երիտասարդը այստեղ ունեւ նախադրյալներ էր տեսնում իր հայրենի գիտության ու կուլտուրայի վերելքի, լուսավորության տարածման համար և ոգևորվում էր այդ հեռանկարներով:

Մոսկովյան տարիները Ալամդարյանի համար հանդիսացան մտավոր հառաջադիմության և միաժամանակ լարված, խտացած աշխատանքի ու ստեղծագործության տարիներ:

Որպես միանգամայն ձեռնահաս ու օգտակար մարդու և ամենայն բարեմասնություններով օժտված մի երիտասարդի, Մոսկվայում կադարյանները Ալամդարյանին որդեգրում են՝ (ի հավերժացումն 1812 թ. հայրենական պատերազմում զոհված իրենց Հարություն որդու հիշատակի)¹, նրան վստահելով նոր բացվող կադարյան ճեմարանի ուսման նախապատրաստական ընթացքի հետ կապված հիմնական հարցերը:

1813 թ. վերջերից մինչև 1816 թ. հունիսը կադարյան ճեմարանի նախապատրաստական շրջանն էր: Ալամդարյանը եռանդագին կերպով նվիրվում է՝ մի կողմից ճեմարանի հիմնադրման և ուսման գալիք ընթացքը նախապատրաստող աշխատանքներին, մյուս կողմից, ինքնադարգացման ճանապարհով, կատարելագործում իր ուսումը:

Շուրջ երեք տարի Ալամդարյանը իր ուսերի վրա կրում է այդ աշխատանքների ծանրությունը: Աշակերտներ և ուսուցիչներ է հավաքագրում, դեռավարժների խմբեր կազմակերպում, նախապատրաստական դասընթացների ծրագրերը մշակում, մտահոգվում է համապատասխան գրականություն ձեռք բերելու, տպարան հիմնադրելու խնդիրներով և այլն: Նախապատրաստական այդ տարիների դժվարությունները շատ էին: Ալամդարյանը նամակագրական կապի մեջ էր Պետերբուրգում գտնվող Հովակիմ կադարյանի հետ և համապատասխան ցուցմունքներ էր ստանում նրանից: Չափազանց ուշադրավ մի երևույթ. Ալամդարյանին հանձնարարում են պատրաստել կադարյան ճեմարանի հիմնադրման և հանդիսավոր բացման կանոնադիրը (առաջին կանոնադիրը կադարյան ճեմարանի): Հովակիմ կադարյանին ուղղված իր մի նամակում Ալամդարյանը հայտնում է, որ ավարտել է այդ աշխատանքը, թարգմանել է ռուսերենի և ընթերցել Մոսկվայի ակադեմիայի մի շարք աշխատակիցների մոտ՝ որոնք հավանություն են տվել և արժանի համարել տպագրության: «Բանն վասն հիմնադրութեան ուսումնարանի ի վաղուց պատրաստեալ եմ և վերժանեալ ի բարբառ ռուսաց՝ ըստ հրամանի Ձեր,— գրում է նա (12/V—1814 թ.):— Ոմանք յԱկադէմիայն ուսուցչաց հաւանեցան և արժանի վարկան ի լոյս ընծայեցման տպագրութեամբ: Թէպէտ օրինակեալ եմ ի գաղափա-

¹ Ալամդարյանի ծննդյան անունը Գևորգ է. մինչ այդ նա ստորագրում էր՝ Գևորգ Մանուկի Ալամդարյան, կամ Գևորգ Գալիս:

րացն ի յղել առ Տէրութիւնն Ձեր, սակայն սպասեմ աւարտման հանդեսին, ի շորհրտասան համառօտագոյն տարբերութեանց տրոհի՝ 1. Սահմանէ զիմաստութիւն, 2. Զօգուտ նորա, 3. Զիսկութիւն օգտի նորա, 4. Հնարք տարածելոյ զայն ի հասարակութեան, 5. Իսկութիւն շորսին, 6. Զնախկին հեղինակսն, որք ջանան տարածել ի մեզ զայն, 7. Յատկացեալքն ի սերնդեան Աղազարեանց առ աւարտումն գործոյս, 8. Հրաւէր ի ցնծութիւն զազգ հայոց, 9. Աւետիս առ նա վասն բացման աղբեր իմաստից, 10. Թէ անտի յարիցեն անզուգական անձինք ի պիտանութիւն յիւրաքանչիւր անդամս հասարակութեան, 11. Աւետիս առ մանկունս հայոց, 12 և 13. Թէ յինչ պատիւ ունին վերանալ իսկապէս ասպընջականք իմաստից, 14. Մաղթանք առ հոգեւոր սուրբ աստուած ի վարձատրեալ զհեղինակս գործոյս»։ (Մատենադարան, Լազ. արխիւ, Թղթ. № 104, գործ № 8, վավ. № 18)։

Դժբախտաբար մեզ անծանոթ է այս կանոնագրի բնագիրը. սակայն նրա բովանդակության այս շարադրանքից հասկանալի է դառնում, որ Ալամդարյանը պատրաստել է Լազարյան ճեմարանի գործունեության մի ծանրակշիռ ծրագիր, որն արտացոլում է իր միջ ճեմարանի կատարելիք դերը և նպատակը։ Համաձայն այդ ծրագրի, նախատեսվում է ճեմարանի հանդիսավոր բացումը դարձնել հայության համազգային տոն, կոչեր, ուղերձներ ուղղել «առ ազգն հայոց, աւետիս առ մանկունս հայոց, վասն բացման աղբեր իմաստից»։

Լազարյան ճեմարանում Ալամդարյանի գործունեության ասպարեզը գնալով լայնանում է, շփումը ռուս և եվրոպացի մտավորականության հետ, ռուսական ակադեմիայի գիտնականների, ուսուցիչների միջավայրում լինելու առիթները, Լազարյան ազգատոհմի նախաձեռնությունների գծով արվող գրավիչ հանձնարարությունները և այդ բոլորի հետ հայրենիքի լուսավորությանը ծառայելու ներքին, անսպառ կրակը նպաստում էին, որպեսզի Հ. Ալամդարյանը, դառնար իր ժամանակի հայկական միջավայրի մեծ նպատակի մարդը, լուսավորության գործիչը։ Ալամդարյանի նշանաբանն էր սովորել, անվերջ սովորել և նույն կրքով սովորեցնել, կրթվել ու կրթել «մերազնյա համբակաց»։ Դեռևս 1814 թվականին ճեմարանի նախապատրաստական խմբերում Ալամդարյանը պարապում էր հայոց և ռուսաց լեզուներ, իսկ ինքը միաժամանակ սովորում էր լատիներեն և ֆրանսերեն։ Ֆրանսացի հայտնի լատինագետ Լամեպեֆեն Հովակիմ Լազարյանի խնդրանքով Ալամդարյանի հետ օրը մեկ ժամ լատիներեն էր պարապում, նրան միայն խոսակցական լեզվին վարժեցնելու նպատակով։ Կարճ ժամանակամիջոցում Ալամդարյանը այնքան է հմտանում այդ լեզվին, որ դասավանդում է նաև լատիներեն։

«Անձն իմ ատենալ է բոտ ամենայնի զախտ ծուլութեանն,— գրում է Ալամդարյանն այդ տարիների իր աշխատանքի մասին,— բոտ կարի զատակեալ կամ յրնթերցումն հոգեշահ գրուածոց, բաւականապէս թարգմանութիւն առնեմ ի լատին լեզուէ ի ռուսաց բարբառ, իսկ ի ռուսաց լեզուէ ի մերս բարբառ, զցայգ և զցերեկ գեգերիմ թարգմանել, և ողորմութեամբ ամենակալին աստուծոյ օր բոտ օրէ զնորանոր ոճից բուռն հարկանիմ՝ կրթելով հավասարապէս որպէս զանձն իմ, սոյն գունակ և ինձ յանձնեալ զաշակերտս ի խելամոռութիւնս րնթերցուածոց, ի շարագրութիւնս քաղցունս, ի վարս համեստութեան և բարեկենդանութեան՝ բոտ շափու կարողութեանս՝ պահելով միանգամայն զխրնայական պատուիրանս Ձեր՝ յարկեղ յիշողականութեան իմոյ, որպէս զգանձ ծանրագոյն»։ (Լազ. ֆոնդ, Թղթ. № 104, գործ № 8, վավ. № 33, 24/12)

1814 թ.: Այսուհետև ևս քաղվածքներն արված են Մատենադարանի Արխիվի (աղագրյան ֆոնդից):

Ալամդարյանը ձգտում է բարոյական ամուր կապ հաստատել աշակերտի և ուսուցչի միջև. «Իմումս տկար կառավարութեան յանձնեալ մանկտիքն կան պարապեալ յուսմունս իւրեանց լաւ քան զառաջինն: Ակն ոճնելով տիրական խնամոց ձերոց, որոց վասն խնդրեմ գոլ ըստ ամենայնի միամիտ, զի կամք իմ է զքաղցրութիւնն ուսման քաղցր եղանակաւ մատակարարել նոցա և ո՛չ խստութեամբ և դանիւք հանգոյն դահճաց...» (Թղթ. № 105, գործ № 11, վավ. № 1):

Արդեն 20-ամյա Ալամդարյանը պարապում էր նաև այն հատուկ խմբի աշակերտների հետ, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում պիտի յուրացնէին հայոց լեզվի դասընթացի համար սահմանված ծրագիրը և ժամանակին օգնական դառնային իրենց վարժապետներին: Ահա թե ինչ է գրում այդ առթիվ Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը, 1816 թվականի սեպտեմբերի 4-ին, Հովակիմ Լազարյանին ուղղված նամակում. «Եւ վասն տէր Յարութիւն քահանայի պարտեմ վկայել, որ դա ջանացողութեամբ իւրով ի կրթել զմանկունս, ո՛չ սակաւ արդինաւորութիւն խոստանայ առ ապայն ազգօգուտ ուսումնարանի ձերում: Տեսի զթարգմանութիւնս երից աշակերտաց իւրոց ի բուսաց և ի լաթին լեզուացն ի մերս բարբառ, որք յոյժ գովելիք են. ի մէջ հնգից աշակերտացն, որք են յուսումնարանի, այս երեքն բաւական յառաջացեալք են յուսմունս, որք զբերականութիւնն աւարտեալ ընթեռնուն այժմ զճարտասանութիւնն այնքան արդեամբք, մինչ սորա ևս ի կարճ ժամանակի կարեն օգնական լինիլ վարժապետացն ի ժամանակի դասասացութեան: Այսոսիկ տեսեալ արդարև պարտաւորեցայ շնորհակալիլ ի տէր Յարութիւնէ, զի սորին հետևողութիւն միայն է, որ յառաջացուցեալ է դայս շափ կրթութիւն երից մանկանցն ի լեզու հայոց» (Թղթ. № 104, գործ № 8, վավ. № 52):

Ալամդարյանը դեռ երիտասարդ տարիքում խորապէս գիտակցում էր ուսուցչի հասարակական դերը, հայրենասեր, առաքինի սերունդներ դաստիարակելու նրա միսիան: Ալամդարյանը լեզվի ուսուցիչ չէր այդ իմաստի պարզ ըմբռնումով, այլ լայն մտահորիզոնի տեր մի մանկավարժ, որի համար լեզուն մի միջոց էր իր սիրելի աշակերտների առաջ բացելու մարդկային հասարակության պատմության էջերը, նրա մտքի նվաճումները, «զցայգ և զցերեկ» կրթելու ինչպես իր անձը, նույնպես և իրեն հանձնված աշակերտներին. ուստի Ալամդարյանը այդ տարիներին առանձին ջանասիրությամբ շարունակում է ուսումնասիրել բարոյական աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, մետաֆիզիկա և լոգիկա: Ըստ երևույթին, Ալամդարյանը Լազարյանների միջնորդությամբ իրավունք էր ստացել որոշ առարկաներ լսելու Մոսկվայի համալսարանում. «...քանզի,— գրում է նա Հովակիմ Լազարյանին,— յաւուր յորում արժանատրեցայ ընկալնուլ ի ձէնչ զհրաման վասն դասառութեան փիլիսոփայութեան, իսկոյն սկզբնաւորեցի դաս առնուլ զլօղիկայ, զնախկին մասն նորա, թէպէտ զայն ի վաղուց ուսեալ էի ի մերս բարբառ, սակայն այժմ ընդ միմեանս քաղղատութեամբ լաւ ևս արծարծամք. և դտի առ Թումա Իվանիչ Դաւիթովին զֆիզիկայ, զմեթաֆիզիկայ և զբարոյական աստուածաբանութիւն՝ յորս պարապիմ յաւուրն ժամ մի: Զոռսերէն աստուածաբանութիւնն բովանդակ ուսայ և զերկուս մասն ի մեր բարբառ վերծանի...» (Թղթ. № 104, գործ № 8, վավ. № 16):

Մոսկվայում կազմավորվեցին Հ. Ալամդարյանի մանկավարժական առաջադեմ հայացքները և հենց այստեղ էլ սկսվեց պահպանողական տարրերի պայքարը նրա դեմ: Լազարյաններին ուղղված նամակներում նա համեստորեն շարադրելով իր հայացքները դասավանդության օգտակար մեթոդների մասին, աշակերտի և ուսուցչի միջև բարձր, մարդկային փոխհարաբերություն ստեղծելու հարցերի մասին, միաժամանակ բողոքում է ոմն լատինադավան Հովակիմ կրոնավորի դեմ, որը հալածում է Ալամդարյանին և գործում հակառակ այդ սկզբունքների: «Հետևելով տիրական հրամանի ձերում ի 10 ամսոյս զհնգեսին աշակերտսն իմ ներկայացուցի առաջի հօրն Յովակիմայ, յորոց երեքն կան դեռ յուսումն ճարտասանութեան, և երեքն նոր են սկսեալ դրերականութեան առաջին հոլովմունսն. և նա սկսեաց հարցանել զնոսա,— (գրում է Ալամդարյանը այդ կրոնավորի մասին, որին ըստ երևույթին հանձնարարված էր ստուգելու Ալամդարյանի աշակերտների առաջադիմությունը),— ոչ ըստ օրէնի երոպական վարժապետաց. փոքր առ փոքր զհեշտիւսն զնելով առաջի մանկանց ղեռավարժից զհարցմունս, գրավել զսիրտս նոցա և զսէր առ ինքն, այլ ի գործ զնելով զմասնաւոր խստութիւնս բանից փոքր ինչ շրտոյզ զմանկունսն, անհաւան գտանելով ընդ վննետիկեան բառգիրքն, ընդ իս, ընդ Սերովբէ վարժապետն իմ և այլն: Վեհազնեա՛յ հայր, քաջահայտ է Ձեզ, թէ մանկունք առաւել ըստ քաղցր խօսակցութիւնս հաճին հոգւով, քան ընդ յոխորդ ձայնս. իցէ թէ գալստեանն ձերում ազգեսչիք դմա... զի երբեմն և կատարեալ անձինք ևս եթէ լսեն զսաստիկ բանս ի մեծամեծաց պապանձեալ կարկին, թող թէ երեկեան խակավարժ համբակը: (Թղթ. № 105, գործ № 11. վավ. № 12):

Դժվար չէ կռահել, որ Լազարյան ճեմարանի աշխատանքները սկսվում են Ալամդարյանի ջերմեռանդ, գործարար մասնակցությամբ, նրա մանկավարժական տեսական առաջադեմ սկզբունքները գործի դնելու ճանապարհով:

Պետք է գիտենալ, թե ինչպիսի ոգևորություն է ապրել ազգային լուսավորության գործի այդ մեղվաջան մշակը Լազարյան ճեմարանի շենքի հիմնադրման օրերին: Այդ առթիվ կազմակերպված եկեղեցական հանդեսում, ուր գտնվել են հայ և ռուս շատ նշանավոր անձինք, Ալամդարյանը հանդես է գալիս մի հուզիչ ճառով... Իսկ տանը, ճաշկերույթի ժամին, Ալամդարյանն իր երկու աշակերտների հետ երգում է քաղցրաձայն, և նրանց ձայնակցում են բոլորը: (Թղթ. № 105, գործ № 8, վավ. № 35):

1816 թ. հուլիսին Լազարյան ճեմարանի շենքի կառուցումն ավարտված էր: Ալամդարյանն առաջինն իր աշակերտներով մտնում է նորակառույց շենքը՝ բնակության և պարապմունքների համար և այդ առթիվ երախտագիտական նամակ ուղարկում իր բարերարին.

«Վեհազնեա՛յ իշխանապետ,

բաղմերախտ տէր և բարերար.

Յամսոյս 21 ըստ հրամանի խոհեմազարդ որդւոյ Ձերոյ վեհազին տեառն մերոյ Խաչատրոյ՝ աշակերտովքս հանդերձ մտի ի հոյակապ և ի նորակառույց չքնաղ ուսումնարանն Ձեր՝ յուսումնատուութիւն և ի բնակութիւն, զոր խնդրեմ մարդասիրապէս շնորհաւորել զիս՝ բնակօղս ի նմին վերստին ի գիրկս հալութեանդ առնուլ և ժառանգորդս շնորհաց ձերոց առնելով, օրհնել՝ որպէսզի լրումն լինիցի և կատար բարեվաղճան դիտաւորութեան ազգային բարերարիդ, յուսանիլն մանկտեացս ի դպրոցիս և ի տալն զպտուղ՝ է՝ որ հարիւրաւոր.

է՛ որ վաթսունաւոր, և է՛ որ երեսնաւոր ըստ իւրաքանչիւրումն կարի» (Թղթ. № 105, գործ № 11, վավ. № 14):

Մոսկովյան տարիների հասարակական, մանկավարժական լայնահուն աշխատանքի բովում ձեւավորվում է նաև բանաստեղծ և գիտնական Ալամդարյանը: Հայ նոր, ազգային քնարերգութեան ընտիր նմուշները համարվող իր մի շարք բանաստեղծութիւնները Ալամդարյանը գրել է Մոսկվայում: «Յերկու ձեռին երկու մում», «Հար վա՛ռ է կայծ սիրոյ սիրոյդ», «Նազելոյս գէմքն էր ճերմակ ու կարմիր», «Յոյս իմ ի քոյ տես յաշխարհի» և այլն:

Ալամդարյանը Մոսկվայում է գրել նաև «Թշուառութիւն սոխակի» տա՜րածված այն երգը, որի շուրջը ուշագրավ բանավեճ է առաջացել ներսիսյան դպրոցի աշակերտների միջև:

Գալուստ Շիրազաւնյանը 1851 թվականին «Բաղմալեպում» տպագրում է «Թշուառութիւն սոխակի» երգը՝ վերագրելով այն ոչ թե Ալամդարյանին, այլ «նախնեաց մերոց»: Հարութիւն Տեր Շմավոնյանցը այդ առթիւ «Արաքատ» շաբաթաթերթում (հրատարակիչ Գ. Պատկանյան) իսկույն տպագրում է մի ընդարձակ բացատրագիր, փարատելով ամեն մի տարակույս¹: Պետք է ավելացնել նաև, որ «Թշուառութիւն սոխակի» երգը Ալամդարյանը գրել է Մոսկվայում՝ 1821 թվականի օգոստոսի 31-ին: Այդ տեղեկութիւնը հաղորդում են նաև հեղինակի Մատենադարանում պահպանվող ինքնագիր ձեռագիրը², ինչպես նաև Գ. Շիրազաւնյանի հանձնարարութեամբ ընդօրինակված մի այլ ձեռագիր:

Կրե՛լ է Ալամդարյանը Մոսկվայում այլ երկեր.— անշուշտ, բայց մեղ հայտնի չեն բոլորը: Ալամդարյանի գրական ժառանգութիւնը դեռևս չի ամբողջականացված: Անցյալում հայ բանասերներին շատ է մտահոգել այն ի մի բերելու խնդիրը, սակայն Ալամդարյանի կյանքն այնքան խառնընթաց է եղել և մահն այնքան անակնկալ, որ դժվար էր հետամուտ լինել և պարզել ամեն ինչ: Ուստի զարմանալի չէ, որ գտնվում են Ալամդարյանի կյանքի հետ կապված ուշագրավ նյութեր, նրա գրչին պատկանող նոր բանաստեղծութիւններ և նույնիսկ ծավալուն երկեր³, որոնք մինչև այժմ անհայտ են մնացել մեր բանասերներին:

Ալամդարյանը եղել է նաև հմուտ թարգմանիչ: Դեռևս Մոսկվայում նա թարգմանութիւններ է արել ռուսերեն և լատիներեն լեզուներից հայերեն, հայերենից և լատիներենից ռուսերեն: Դժբախտաբար մեղ չեն հասել այդ բոլորը: Մատենադարանում է պահպանվում Ալամդարյանի «Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան» աշխատութիւնը (ձեռ. № 8783), որ նա 1825 թվականին թարգմանել է ռուսերենի:

¹ «Արարատ», 1851 թ., էջ 363—365:

² Այս տաղը ընդգրկված է նաև Ալամդարյանի «Չափաբերականք» բանաստեղծութիւնների գրքուկում (Պետերբուրգ 1884 թ., էջ 10—13): «Չափաբերականք»-ի հրատարակութեան համար հիմք է հանդիսացել Մատենադարանի արխիւում պահպանվող (Պատկանյանների ֆոնդ, թղթ. № 139, վավ. № 100) ձեռագիրը՝ գրաքննիչի ուղղումներով և ստորագրութեամբ: Իսկ այս ձեռագրի համար հիմք է հանդիսացել Ալամդարյանի ինքնագիր օրինակը, որը պահպանվում է ձեռագրական ֆոնդի 2988 թվահամարի տակ: Ըստ երևութիւն «Չափաբերականքի» հրատարակիչ Քերոբե Պատկանյանը՝ Ալամդարյանի թոռը, տպարանի համար հանձնարարել է ընդօրինակել Ալամդարյանի ձեռագիրը՝ քննադատ պահելու նպատակով:

³ Ալամդարյանի «Հրամիզդ և Զենոբիա» անտիպ գրաձայնի ձեռագիրը (թեև թերի) վերջին շրջանում հայտնի դարձավ (ՀԳԱ «Տեղեկագիր», 1952 թ., № 3, էջ 102):

1814 թվականին, 18 տարեկան հասակում, Ալամդարյանը մեծ ջանասիրությամբ, ըստ երևույթին, լատիներենից հայերենի է թարգմանում ճանապարհորդական մի աշխատություն. «Ի սկզբան ներկայ ամսոյս աւարտեցի բաղմապատիկ տարժանմամբ զթարգմանութիւն ճանապարհորդութեան Ռաֆայէլի Դինբեկեանց, — գրում է Ալամդարյանը Հովակիմ Լազարյանին, — թէ որքան էին ի նմոյն կուտակութիւնք անյարիր բանագրութեանց, կամ լաւ ևս ասել ի զրուցաց ընկալեալ ճառից, չի՞ք հնար ընդ գրով սահմանի փակել: Գոհութիւն մեծ մերոցն և այլազանցն աշխարհագրաց, որոց օգնականութեամբ զբարիսն ժողովեալ ի փունճ մի, զխոտանն ի բաց մերժեցաք ըստ կարի»: (Թղթ. № 104, գործ № 8, վավ. № 37):

Գծրախտաբար մինչև այժմ բանասիրությանը ոչինչ հայտնի չի եղել Ալամդարյանի նաև այս գործի մասին: Թե ի՞նչ նկատառումով է Ալամդարյանը այդ թարգմանությունը կատարել, և կամ ի՞նչ է ներկայացնում իրենից այն՝ մենք դեռևս հնարավորություն չենք ունեցել պարզելու:

Սակայն Ալամդարյանի մոսկովյան տարիների գիտական-մանկավարժական գործունեության փառքը Ռուս-հայերեն համառոտ քերականության՝ դասագիրքն է: Հայտնի է, որ Մոսկվայում 1821 թ. Ալամդարյանը տպագրեց իր Ռուս-հայերեն համառոտ բառարանը: Պարզվում է, որ դրանից դեռևս 5—6 տարի առաջ՝ 1814—16 թվականներին Ալամդարյանը հրատարակության էր պատրաստել իր անդրանիկ աշխատությունը՝ Ռուս-հայերեն գործնական քերականության վերոհիշյալ դասագիրքը:

Արտվյանից առաջ, Ալամդարյանն էր այն խոշոր հայ գործիչը, որ գործնականորեն հրապարակի վրա դրեց ուսաց լեզվի կարևորության հարցը, հայության լայն շրջաններում նրա ուսուցումը կազմակերպելու, տարածելու օնհրաժեշտությունը: Հայոց հիասքանչ մայրենի լեզուն անկորուստ պահպանելու զազափարի հետ միասին, Ալամդարյանն իր ողջ կյանքում մեծ կրքով պաշտպանում էր և ուսաց լեզուն՝ համարելով այն մի հարուստ աղբյուր, որից պիտի ուսական առաջավոր լուսավորությունը հորդեր դեպի հայրենի երկրի խավար անկյունները:

«Հայք անկորուստ պահեալ զբուն բարբառ իւրեանց, գուն գործեն մեծավաստակ երկասիրութեամբ ուսանել և զլեզու ուսաց. զի նովաւ ակն ունին ներվարժիլ ի հարկաւոր գիտութիւնս և առաւելապէս լուսաւոր առնել զմիտս իւրեանց: Յայս միտս Ռուսսիա է վասն նոցա նոր Աթէնք. այլ առ պակասութեան կարևորագույն գրեանց յանթիրի ուսումն լեզուի ուսաց, յամենայն ջանք նոցա ի դերև ելանեն»²:

Այս բարձր գիտակցությամբ է, որ Ալամդարյանը մեծ կրքով ու ավյունով 1814—1821 թվականների ընթացքում հայկական դպրոցների համար պատրաստում է ուսերեն երկու նոր ձեռնարկ:

Ալամդարյանի վերոհիշյալ Ռուս-հայերեն գործնական քերականություն ձեռագրի մի ենթարաժինը միայն՝ «Հոլովառու նախադրութիւնք» — «Предлоги, управляющие падежами» — մեզ հայտնի էր 1949 թվականին³: Հետագայում պարզվեց, որ Մատենադարանում պահպանվում են այդ աշխատու-

¹ Այդպես ենք կոչում պայմանականորեն:

² Հ. Ալամդարյան, Համառոտ բառարան ի ուսաց լեզուէ ի հայ, Մոսկվա, 1821 թ., էջ 11:

³ Այդ մասին տե՛ս ՀԳԱ «Տեղեկագիր», 1949 թ., № 3:

թյան նաև այլ մասերը, մի քանիսն էլ կրկնօրինակներով: (Այդ բոլորը ի մի բերելով և ամրադնելով մի կազմի մեջ, մուտք արվեց Մատենադարանի ձեռագրական բաժինը՝ 3754 համարի տակ):

Այլ փաստեր շունենալու պատճառով, մենք հիմք ընդունելով 1949 թվականին հայտնի դարձած վերոհիշյալ հատվածի թղթի արտադրության ժամանակն ազդարարող տարեթվերը, կարծում էինք, որ այդ գործը Ալամդարյանը գրել է ոչ շուտ՝ այլ 1831 թվականին կամ նրանից հետո: Սակայն շարունակվող հետազոտության ընթացքում երևան եկած փաստերը նոր լույս սփռեցին այս հարցի վրա: Պարզվեց, որ Ալամդարյանը այդպիսի մի աշխատություն գրել է Մոսկվայում՝ 1814—1816 թվականներին և որ մեր ձեռքի տակ եղածը դրա ընդօրինակությունն է՝ հեղինակի ձեռքով հետադաշում արված: Ըստ երեւելիքի դեռևս Աստրախանում Ալամդարյանը մի այդպիսի քերականություն պատրաստելու մտահղացում է ունեցել: Մոսկվա հրավիրվելով նա իր այդ մտադրությունը հաղորդել է Հովակիմ Լազարյանին, և վերջինս էլ հանձնարարել է նրան հրատարակության պատրաստել այն: 1814 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Հով. Լազարյանին գրած նամակում Ալամդարյանը ղեկուցում է այդ առթիվ իր կատարած աշխատանքի մասին, խնդրելով նրանից ուղարկել՝ անհրաժեշտ գրականություն: «Պաշտօնեհաս տեառնդ, աւարտեցի զքերականութիւնն ռուսաց և ընկալնում զճարտասանական զուսումն և փոքր առ փոքր կազմիմ զշարագրութիւնս այնր լեզուի: Առ յառաջդիմութիւն այս առարկաց երեք խնդր պիտոյանան՝ մի քարոզմատեան Մասիլիօնի, երկրորդ մեթոդիայ և երրորդ պէս-պէս գրութիւնք զանազան հեղինակաց: Քարոզ մատեանն և մեթոդիայն երբէք աստ ոչ գտանին ի պատճառս հրկիզութեան, իսկ գրութիւնք պէս-պէս հեղինակաց, հաղիւ տրեմն¹: Մաղթէ առ մեզ ապիկարութիւն իմ յագեցուցանել զքաղց իմ այսորիւք մատենիւք, եթէ հնար իցէ, և աղերսմ զտարապայման յանդգնութիւնս իմ անտես առնել»: (Թղթ. № 104, գործ № 8, վավ. № 14):

Ալամդարյանը շնորհակալությամբ ստանում է իր պահանջած գրականությունը և օրն ի բուն աշխատում այդ նպատակի համար: 1815 թվականի հոկտեմբերին Ալամդարյանի քերականության դասագիրքը արդեն պատրաստ էր: Այդ առթիվ գրած նամակում նա խնդրում է իր հովանավորին՝ չձգձգել տպագրության հանձնելու գործը: «Խնդրեմ երես անկեալ գթալ ի բազմօրեայ տքնութիւնս իմ ի յօր[ին]ումն քերականութեան իմոյ համառօտի, որ է առ տիրացու Յովսէփ բազմարդին սարկաւազն, որպէսզի մի՛ մնացէ ընդ գրուանուս, որ օգտելոց է կարծեմ մերազնեայ համբակաց»: (Թղթ. № 105, գործ № 11, վավ. № 1):

Համաձայն կանխավ արած խոստման, Հովակիմ Լազարյանը հայտնում է իր համաձայնությունը՝ Քերականությունը առաջիկայում տպագրության հանձնելու մասին: Ալամդարյանը խորապես հրճվում է իր անդրանիկ «երկա-

¹ «Իսկ գրութիւնք պէս-պէս հեղինակաց» ասելով Ալամդարյանը ի նկատի ունի ռուս գրողների և բանաստեղծների երկերը, որոնցից նա քերականության զանազան օրենքները բացատրելու նպատակով քաղվածքներ է արել դասագրքի համար: Բացի վերոհիշյալ գրքերից Ալամդարյանը խնդրում է նաև «...պատմութիւնքն Չամչեան՝ երկու հատոր, մնացորդքն աշխարհագրութեան, վարք Մխիթարայ Աբրային և մի հատոր ևս Зрелище мира, որ է՝ տեսարան աշխարհի, օրովք մխիթարելոց էք զիս ի սիրտ և յոգի» — գրում է նա: (Թղթ. № 105, գործ № 11, վավ. № 1):

սիրությունը» հրապարակի վրա տեսնելու գիտակցությունից: «Թուղթ տեսնող, որ ի 15-էն նոյնմբեր, ստացեալ ըստ ժամանակին,— գրում է նա անմիջապէս,— ցնծացայ անճառապէս վասն խոստանալոյ Ձեր, անպատճառ ի տիպարձանացուցանել զիմս սակաւանիւթ երկասիրութիւն, տրիտուր որոյ տկարանամ նուիրել զայլ ինչ, բաց յերախտագէտն սրտէս...» (Թղթ. № 105, գործ № 11, վավ. № 2):

Սակայն, ինչպէս երևում է հետագա գրագրություններից, Հովակիմ Լազարյանը չի կատարում իր խոստումը: Ալամդարյանը վիճում է նրա հետ, առարկում՝ զանազան բառերի իր բացատրությունների շուրջ նրա հայտնած կարծիքների դեմ: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում այդ առթիվ Հովակիմ Լազարյանին ուղղված պատասխան նամակներից մեկը այստեղ ներկայացնել ամբողջութեամբ. այն մի շափազանց ուշագրավ փաստաթուղթ է, որը պարզաբանում է Ալամդարյանի գործնական քերականության դասագիրք գրելու շարժառիթները, պատմութիւնը և բնդհանրապէս Ալամդարյանին բնորոշող շատ հարցեր:

«Յաղագս նախախայծ երախայրեաց իմոց, համառօտ քերականութեանս ասեմ,— գրում է նա 1816 թ. հունվարի 13-ի թվակիր այդ նամակում,— զոր խօստացեալ էիր նախապէս ի լոյս ածել. ա՛րդ ըստ տարաբախտութեանս գրէք թէ վասն բաղում սխալանացն իւրոց չէ դեռ մտեալ ի տիպ. բարի է, սխալին մերձ է մարդկութեանս, բայց յապացոյց բանից ձերոց յիշէք զերկուս բառս, մինն զАЛЧНОСТЬ, զոր դուք ազահութիւն թարգմանէք: Ազահութիւնն жадность լսի ուռեւրէն և алчность թէպէտ բառ առ բառ նշանակէ զանյագութիւն, որ ի քաղցուէ պատճառի, բայց որովհետեւ քղխի ի բայիցս алчу և алкаю վասն այսորիկ և ես, որովհետեւ անյագութիւնն անհարմար էր՝ քաղց եղի: Ծշմարտութիւն բանիս երևի ի բառգրքէն Ռուսաց Ակադէմիային, տպագրեցելոյ ի 1789 թուականին, հատոր 1, երես 25: Բայց алчность նշանակէ մերթ ևս զազահութիւն, բայց երկրորդ որպէս, կամ լաւ է ևս ասել այլաբանօրէն, որում վկայէն բաղմութիւնը լեզուօղէտ մատենագրաց ուսաց, թէպէտ և յիշատակեալ բառաբանն ոչ ինչ խօսի զայսմանէ: Երկրորդն ասէք թէ՝ փոխան եղբօր եղեալ եմ Ֆրեր և թարգմանեալ եմ զայն брат: Բառն եղբայր չէր յինէն անծանօթ, բայց որովհետեւ զբանի մի բառ ժողովեալ այրբենական կարգաւ կամեցայ դասաւորել իւրաքանչիւր լեզուացն ևս միանգամայն, վասն այսորիկ ի պակասիլ մերումս բառի ֆ տառիւ, եղի ֆէիւ ֆրեր, զոր առեալ եմք ի գաղղիացւոց, որ քղխի ի լատին բառէս Frater (ֆրատէր) և այն ո՛չ ըստ քմաց իմոց, զի ոմանք ի գեղահրաշ բանաստեղծից մերոց վարժեալ են բառիւ ֆրեր, որպէս Ազաթանգեղոսն, Լամբրոնացին: Եթէ կամիր ստուգել զասացեալս տեսէք ի հասարակ բառգիրքն մեր զայս բառ ի տառն ֆ. յերես 1251. ուրեմն ոչինչ տգիտութիւն նշմարի յինէն աստանօր, զի այսպիսիք բաղմիցս հանդիպին ի գրուածս հեղինակաց. բայց վեհազնեայ իշխան թէև բաց յայսմանէ այլ սխալանք ևս գուցէն, խնդրեմ ըստ ձերումդ ենթադատութեան սրբագրեալ վաղվաղակի ի լոյս ընծայել, զի բաղմածամանակեայ երկասիրութիւնն իմ վասն երկուց սխալանց եթէ ի տպագրութենէ զրկեսցի, կարծեմ թէ, չիցէ վայելչական: Մի՞թէ ամենայն գրուածք, ամենայն բանաստեղծք հեղինակաց ազատք են ի վրիպակաց: Ահա նայեցարուք ընդ նախկին շարագրութիւն Աբրայացւոց, լիք են բաղմաղիմի սխալանօք, բայց օր աւուր յառաջացեալ հասեալ կան այժմիկ ի ծայր կատարելութեան, և մանաւանդ

զի տետրակն իմ ո՛չ է բնագննութիւն կամ մետաֆիզիգայ, որ թեթեւ վրիպակաց զմիտ ուսանողին խարբալեսցէ, այլ տետր առ ի կրթութիւն մանկանց (ընդգծումներն մերն են — Ե. Ն.) և ևս վասն երկուց սխալանց զհարիւր ուղիղան անպատկան է ընդ գրուանաւ գաղել...» (Թղթ. № 105, գործ № 11, վավ. № 4)¹:

Սակայն Ալամդարյանի ուսուհայերեն քերականութեան դասագիրքը շահատարակվեց, գուցե ոչ միայն մի շարք բառերի «սխալ» թարգմանութեան պատճառով...

Ալամդարյանի Հովակիմ Լազարյանին գրած վերջին նամակում հայտնած տեղեկություններից հետո (23/1—1816 թ.), մենք այլևս այդ դասագրքի մասին ոչ մի փաստի չենք հանդիպում: Մեզ լրիվ չեն հասել Ալամդարյանի 1817-1823 թթ. գրած նամակները, իսկ ձեռագիր և տպագիր մնացած աղբյուրները և Ալամդարյանի պենսագիրները լուրջ են այդ մասին:

Մեր պրպտումները, դասագրքի այդ նախագաղափար օրինակը գտնելու հույսով, ապարդյուն անցան. սակայն բարեբախտություն է, որ պահպանվում են հետագա (ինչպես նշվեց վերևում, հեղինակի կողմից կատարված) ընդօրինակությունները: Դրանցից մեկը՝ 1949 թվականին հայտնաբերված հատվածը պահպանվում էր Մատենադարանի արխիվի Մսերյանների ֆոնդում, իսկ մյուսները՝ այլ և այլ: Զեռագրերի մի այլ կրկնվող թերի հատված էլ այժմ պահպանվում է Մատենադարանի արխիվի «Զանազան հեղինակների» ֆոնդում²: Թե ինչպե՞ս և ինչ ճանապարհով է մասնատվել Ալամդարյանի ձեռագիր աշխատությունը և մուտք գործել տարբեր արխիվներ, որոշակի դժվար է ասել. սակայն կան փաստեր, որոնք մասամբ պատճառաբանում են այդ երեվույթը:

Մսեր Մսերյանը Ներսիսյան դպրոցի (Ալամդարյանի տեսչության շրջանի) աշակերտներից է: 1834 թ. մայիսին նա եղել է Նոր Նախիջևանում և Ս. Խաչում՝ Ալամդարյանի տանը: Իր սիրելի ուսուցչի ողբերգական մահվան բոթը նա նամակով հայտնում է Դորպատում գտնվող Խ. Աբովյանին և Ստ. Նսդարյանին (այդ օրերին է հավանաբար որ նա գրում իր տաղը՝ Ալամդարյանի մահվան առթիվ): Անշուշտ հենց այստեղ էլ Մ. Մսերյանի ձեռքն է ընկնում իր ուսուցչի վերոհիշյալ աշխատության ձեռագիրը և հետագայում ինչ-ինչ պատճառներով մասնատվում: Այս միտքը հաստատում է մի շատ ուշագրավ այլ փաստ: Մսերյանների արխիվից հայտնաբերված Ալամդարյանի քերականության հատվածի շապիկի վրա (որը ավելացված է հետագայում) սև մատիտով գրված է «Грамматические заметки,

соч. Аламдариана.

М. Мсерианц».

Այս մակագրության ներքևի մասում կապույտ մատիտով ավելացված է.

«Օրէնք ուսու քերականութեան.

Ալամդարեանց»:

¹ Նամակի շարունակությունը տես 190-րդ էջի տողատակում:

² Թղթ. № 48, վավ. № 47:

³ Մ. Մսերյանի ստորագրության դիմաց, թերևս այլ ձեռքով գրված է՝ «Уточнить автогра», իսկ վերևում նշված կապույտ մատիտով, դրա վրա որոշակի գրված է «автограф»: Մեզ հայտնի չէ կապույտ մատիտով արված հիշատակագրությունների հեղինակը:

Հաջորդ էջի լուսանցքում, նույն ձևագրով գրված է՝

Грамматические заметки и правила,
М. Мсерианц.

Նույն էջի վերևում՝ «Յօդուած» խորագրի կողքին գրված է «Аламдариан», աթուհետե սկսվում է տեքստը:

Մի այլ հարց, որտեղ և ե՞րբ է կատարել Ալամդարյանը իր աշխատության այդ ընդօրինակությունները (դրանց թուղթը արտագրված է 1831—1832 թվականներին): 1832 թվականին Ալամդարյանը եղել է Քիշնևում և ապա նոր Նախիջևանում՝ մինչև իր կյանքի վերջը (1834 թ. մայիս): Հասկանալի է, որ Ալամդարյանն իր այդ աշխատանքը կատարած պիտի լինի ձեռագրի թղթի արտագրությունից հետո, այսինքն՝ 1831—34 թվականների ընթացքում: Իսկ դասագրքի միևնույն հատվածից մի քանիսը ընդօրինակելով, նա անշուշտ նպատակ է ունեցել իր մոտ ուսանող սովորող աշակերտներին ապահովելու քերականության մի ուղեցույց ձեռնարկով: Ժամանակակիցներից մեկը վկայում է, որ Ս. Խաչ վանքում (ուր Ալամդարյանը, ինչպես նշվեց վերևում, մտադրություն է ունեցել հայկական մի խոշոր դպրոց հիմնադրել), Ալամդարյանի մոտ ուսանող քերականություն էին սովորում ոչ միայն հոգևորականները, այլև աշակերտներ, որոնք գալիս էին նոր Նախիջևանից: «Ես առանձին ուսում չեմ ստացել,— հիշում է այդ անձնավորությունը,— դպրոց-ուսումնարան չեմ գնացել, բայց իմ այժմվա ունեցած քահանայական գիտությունս նորանից եմ ձեռք բերել. նա բացի հայոց լեզվից, լավ գիտեր և ուսաց լեզուն, քաղաքից աշակերտներ էին գալիս նորանից քերականություն սովորելու...»¹:

Ալամդարյանի Ռուս-հայերեն քերականության այդ ձեռագիրը, որ այժմ պահպանվում է Մատենադարանի ձեռագրատանը (№ 3754), բաղկացած է 89 մեծադիր (35×22) թերթից, իսկ արխիվում պահպանվող հատվածը նույն չափսի՝ 21 թերթից: Թղթի մի մասը ղեղնավուն է, մի մասը սպիտակավուն: Բոլոր հատվածները գրված են միևնույն բաց շագանակագույն թանաքով: Մեծադիր այդ թերթերի արանքում պահպանվել են երկու պատառիկ, որոնք ըստ երևույթին կտրված են նույն մեծադիր թերթերից. դրանց ժամանակը որոշելու տվյալներ չկան: Ձեռագրի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է.

1. Խրատ տետրակիս, թերթ 1ա (վերոհիշյալ պատառիկներից առաջինն է, Ալամդարյանի դասագրքի առաջաբանի մի հատվածը՝ սևագիր վիճակով):

2. Ցաղագս հոլովից ուսաց, թերթ 2ա—6ա:

Յօդուած երկրորդ, թերթ 6ա—8բ:

Յօդուած երրորդ, թերթ 8ա—15ա:

Յօդուած [չորրորդ]—Հոլովառու նախադրութիւնք, թերթ 15բ—20բ:

Յօդուած [հինգերորդ], թերթ 20ա—22բ:

Զարտուղութիւնք, թերթ 22բ—24ա:

¹ «Լուսմայ», 1901 թ., էջ 146:

3. Յօդուած — Հոլովառու նախադրութիւնք. թերթ 27ա—33բ¹;
 Հաւելուած. թերթ 32բ—36ա:
 Յօդուած — Արտուղութիւնք. թերթ 36ա—38ա:
 Ռամկաբանութիւնք ուսաց. թերթ 38ա—բ:

4. Մի հատված նախորդ՝ «Հոլովառու նախադրութիւնք» բաժնից. թերթ 42բ—43ա:
 Յօդուած — Արտուղութիւնք. թերթ 40բ—42ա:
 Ռամկաբանութիւնք ուսաց. թերթ 42բ—43ա:

5. Գործնական վարժից թարգմանութեան

Մասն առաջին

- Յօդուած առաջին — Յաղագս հոլովից ուսաց. թերթ 45ա—47բ:
 Յօդուած երկրորդ — թերթ 47բ—49ա:
 Յօդուած երրորդ — Յաղագս ժամանակական բայի. թերթ 49ա—51ա:
 Յօդուած չորրորդ — Յաղագս ընդունելութեանց և այլ ինչ-ինչ գիտելիաց. թերթ 51ա—53բ:
 Յօդուած հինգերորդ — Յաղագս հոլովառու բուն նախադրութեանց. թերթ 53բ—57բ:
 Յօդուած վեցերորդ — Յաւելուած. թերթ 58բ—59բ:
 Յօդուած յօթներորդ — Զարտուղութիւնք. թերթ 59բ—60բ:
 Յօդուած ութերորդ — Օրինակք բառական թարգմանութեանց. թերթ 61ա—բ:

6. Գործնական մարզից թարգմանութեան

Մասն երկրորդ

Յօդուած առաջին

- Ուղղական հոլով
 Սեռական [հոլով]
 Տրական [հոլով]
 Հայցական [հոլով]
 Գործիական [հոլով]
 Նախորական [հոլով] — թերթ 62ա—բ:
 Հարցականք — թերթ 62բ:
 Կոտիւն օժանդակ բայի — թերթ 63բ:
 Յօդուած երկրորդ — Արտավէպք. թերթ 63ա—64ա:
 Յօդուած երրորդ² — Առակք. թերթ 64ա—65ա:
 Յօդուած չորրորդ — Հատուածք ի բնապատմութենէ:
 Лев. Слон. Тигр. Носорог. Крокодил. Медведь. Верблюд.
 Осел. Лисица. Собака. Кошка. Мышь. թերթ 65ա—66ա:
 Յօդուած հինգերորդ — Զանազան տեսակք թռչնոց:

¹ Տե՛ս ՀԳԱ «Տեղեկագիր», 1949 թ., № 3:

² Զեռագրում երրորդը սխալմամբ կրկնված է, որով և խախտվել է հաջորդականութիւնը:

Павлин. Индейский петух. Домашний петух. Сова. Журавль. Лебедь. Коршун. Голубь. Удод. Ласточка. Жаворонок. Соловей. Թերթ 66ա—67ա:

Рыбы.

Составные части растений.

Финик. Чайное дерево.

Янтарь. Ртуть. Золото. Серебро. Թերթ 68ա:

Յօդուած վեցերորդ

Հուսաւորք երկնից, կրօն և բարոյականութիւն:

Солнце. Луна. Թերթ 68ա:

О влиянии светил небесных на человека.

Диететика. О влиянии веры на здоровье человека.

Թերթ 68բ:

Мнение Сенеки о краткости жизни.

Вот человек Платонов. Թերթ 69ա:

Յօդուած յօթերորդ

Достоинство человека. Թերթ 69ա—բ:

О любви к отечеству. Թերթ 69բ—70ա:

Что нужно автору. Թերթ 70ա—բ:

Меладор к Филалету. Թերթ 71ա:

Мудрость человеческая. Թերթ 71ա—բ:

Церковь в Армении. Թերթ 71բ:

7. Краткий словарь.

Համառօտ բառարան. Թերթ 73ա—89ա:

8. «Ջանազան հեղինակների» արխիվում պահպանվող հատվածը խառը դասավորություն ունի: Թերթերի մի մասը կարված է գլխավայր: Այստեղ կրկնվում են ձեռագրի բովանդակությունը կազմող հետևյալ մասերը՝

Քերականական վարժություններ — Թերթ 1ա—2ա, 6բ—8բ, 9ա—10ա, 22ա—բ:

Ռուս-հայերեն բառարան. Թերթ 2բ—4բ:

Օրինաչք բառական Թարգմանութեան — Թերթ 5ա—6ա:

Отрывки из Естественной истории — Թերթ 10բ—16ա:

Басни. Թերթ 16բ—17բ:

Анекдоты. Թերթ 17բ—18բ:

Нравоучительные мысли. Թերթ 19ա—21բ:

Ահա այն ամենը, ինչ հասել է մեզ Ալամդարյանի Ռուս-հայերեն քերականությունից:

Կրկնվող մասերը մի կողմ թողնելով, որոնցից ամեն մեկը մյուսի համեմատությամբ տարբերություն կամ մի պակասություն ունի, իրենց կանոնափոխ դասավորությամբ, տրամաբանական հաջորդականությամբ առանձնացում են միայն հետևյալ երեք բաժինները. — 1. Գործնական վարժից Թարգմանութեան, 2. Գործնական մարզից Թարգմանութեան, 3. Համառօտ բառարան (ռուսերեն-հայերեն): Այս երեքը միասին ներկայացնում են այն ամբողջությունը, որը մեր կարծիքով կարող է ունեցած լինի Ալամդարյանի 1814—

1816 թթ. Մոսկվայում գրած քերականական աշխատությունը: Նկատելի է միայն մի պակասություն: «Գործնական վարժից թարգմանութեան» մի ենթաբաժինը («Предлоги, управляющие падежами—Հղումառու նախադրությունք»), որ հասել է մեզ երեք լրիվ ընդօրինակություններով, այստեղ չունի նախապուշկինյան շրջանի ուսուցանողների, առակագիրների ստեղծագործություններից այն բաղմամբով քաղվածքները, որոնք ունեն առաջին և երկրորդ օրինակները:

Թե ինչպե՞ս է կոչվել Ալամդարյանի վերոհիշյալ աշխատությունը — ստույգ չգիտենք: Զեռագրի տիտղոսաթերթը մեզ չի հասել: Սակայն Ալամդարյանի Հովակիմ Լազարյանին գրած նամակներից, ձեռագրի առաջաբանի մեզ հասած սեպիդ պատառիկից, և մանավանդ աշխատության բովանդակությունից, միանգամայն հասկանալի է, թե ինչ նպատակներ է հետապնդել Ալամդարյանը և թե ինչպիսի դասագիրք է նա ցանկացել պատրաստել հայկական դպրոցների համար:

«Պաշտոնեայս տեսնող:

Աւարտեցի գերականութիւնն ուսաց և ընկալնում գնաւտասանական գուտումն և փոքր առ փոքր կազմեմ զշարագրութիւնս այնք լեզուի», — գրում է Ալամդարյանը 1815 թվականին:

«Յաղագս նախախայծ երեխարեաց իմոց, համառօտ Բերականութեանս ասեմ», — գրում է նա 1816 թվականին: — ... Մանաւանդ զի տեսաւ իմ ոչ է բնազնութիւն կամ մետաֆիզիկա, — պատճառաբանում է նա, նույն նամակում, — որ թեթև վրիպակաց զմիտ ուսանողին խարբալեսցէ, այլ տեսաւ առ ի կրթութիւն մանկանց...»:

«Խրատ տեսաւկիս շնն աւանդեալք առ ի ծանրաբեռնիլ սորօք զմիտս ողորմելի համբակաց, — կարդում ենք Ալամդարյանի առաջաբանից մեզ հասած թերթիկում, — բարբարոսաբար հրամայելով նոցա առնուլ զայս ամենայն ի բերան. այլ առ ի դիտել նոցա զթարգմանութեան շաւիղ և տալ ի ձեռս նոցա զնրազ իմն առ անխաբիափ զնալոյ զբարգմանութեան նանապարհ: Պարզ մեկնութիւն կանոնաց հիմնելոց ի վերայ անգրելի օրինակաց՝ զարթուցէ զմիտս նոցա չընդունելութիւն նորանոր տպաւորութեանց և ինքնին տարրասցի միտս նոցա, ուր ընդհակառակն բռնութիւն դասատուութեան և շարաշար կիրառութիւն մի իշխանութեան իւրոց ի վերոյ ընդունակութիւն համբակին, հեղամղծով առնէ զնորին սրութիւն և հաստատութիւն մտաց, տայ նոցա միայն զփեճիկ պտղոյն ամենեկին անճարակ և զուրկ ի համեղ միջուկէն թողեալ: Զայս ի բաղմամեայ փորձոյ, գիտէ արտադրիչ տեսաւկիս»¹:

¹ «Զայս ի բաղմամեայ փորձոյ գիտէ արտադրիչ տեսաւկիս» միտքը տարակուսանք է արթնացնում: Արդյոք այս պատառիկը հեղինակի սույն աշխատության սկզբնական ձեռագրի առաջաբանից է, թե գրված է հետագայում՝ ձեռագրի ընդօրինակության տարիներին: Իր Քերականության տպագրության հարցի առթիվ գրած վերջին նամակում Ալամդարյանը խոսում է նաև առաջաբանի մասին. «... և ես յաղագս այսորիկ ի յառաջաբանութեանն նորա յաճախ կրկնեմ, թէ՛ ամենայն ինչ ի սկզբանն բազում թերութեամբ ելիալ է ձեռաց հեղինակին իւրոյ՝ անցմամբ ժամանակաց կատարելագործին. և թէպէտ այնպիսի երկար և ընդարձակ նախերգան անվայել էր փոքրութեան գործոյս, սակայն, — (շարունակում է Ալամդարյանը թախանձել իր բարեբարին, որ պետքի չհետաձգի տպագրության գործը), վասնայսորիկ արարի, զի նովաւ, որպէս թէ կազմէի հրատարակեսցի ընդ ամենայն երկիր ազգագոյտ և անզուգական մեծագործութիւնն ձեռք, զորոյ զնմանին դեռևս ո՛չ է տեսնալ մերս ազգ: Ուրեմն հայցեմ վերստին, զի մի՞ զայս իմ աղերսաբանութիւն անտես, ըստ որում յոգունք ի մերայնոց սպասին նմա և լաւ գնով կամին զայն գնել»:

ինչպես տեսնում ենք, Ալամդարյանի նպատակն է եղել հայկական դպրոցների աշակերտների համար պատրաստել ուսաց լեզվի մի նոր տեսակի դասագիրք:

Այդ դասագիրքը հարուստ և բազմաբովանդակ իր նյութով, նրա դասավորության սկզբունքով կարող է ծառայել և՛ որպես ուս-հայերեն գործնական քերականության դասագիրք, և՛ որպես ուս-հայերեն թարգմանության և ընթերցանության ձեռնարկ, և՛ որպես ուսերեն-հայերեն համառոտ բառարան: Դրանով հեղինակը հետապնդում է մի հիմնական նպատակ — որպեսզի հայ աշակերտը ընտելանա ուսերեն լեզվին այն աստիճան, որ կարողանա ինքնուրույն կարդալ, հասկանալ, թարգմանություններ անել և այդ ճանապարհով ստանալ նորանոր, բազմակողմանի, ընդհանուր գիտելիքներ:

Դասագրքի առաջին մասը, որ կոչվում է «Գործնական վարժից թարգմանություն»՝ ուս-հայերեն գործնական քերականության մի նմուշ է, և որպես այդպիսին՝ առաջինը հայ դպրոցի պատմության մեջ:

Մինչև խաչատուր Աբովյանի «Ռուս տեսական և գործնական քերականություն» աշխատությունը, հայ դպրոցը չունեւ նման մի դասագիրք: Աբովյանն էր, որ զգաց այդ բանի անհրաժեշտությունը և 1840 թվականին պատրաստեց վերոհիշյալ ձեռնարկը: Իր այդ աշխատության առաջաբանում Աբովյանը ցավով ընդգծում է ուս-հայերեն գործնական քերականություն չունենալու բացը. «Ծիշտ է,— գրում է նա,— երբեմն հրատարակվել են գրքեր, որոնք որոշ չափով նման են եղել այս ձեռնարկին, ինչպես սարկավազ Աբրահամ Վաղարշապատցու քերականությունը՝ տպագրված Աստրախանում¹, հայր Մինաս Բժշկյանի քերականությունը՝ տպագրված՝ Վենետիկում², սակայն դրանք չեն կատարել իրենց դերը: Առաջինը լինելով միայն ուսերեն քերականության թարգմանությունը հայերեն լեզվով, բովանդակում է կանոնների զուտ բնորոշումը, առանց պրակտիկ օրինակների, իսկ երկրորդը հին է, ընդ որում հեղինակը գրելով ուսերեն բառեր հայերեն տառերով, նրանց աղավաղել է իտալերեն լեզվի արտահայտչական ձևերով»³:

Երբ Աբովյանի այս դիտողությունների լույսի տակ ենք նայում Ալամդարյանի նորահայտ այս աշխատությանը, ապա ավելի քան ցայտուն է դառնում վերջինիս առավելությունը:

Ալամդարյանը դասագրքի այս բաժնում ծանրանում է քերականության այն տարրերի վրա, որոնց ուսուցումից է կախված լեզվի հիմունքների խորը յուրացումը: Այս բաժինը ընդգրկում է ուսերեն լեզվի հոլովումն ու խոնարհումը՝ «Յաղագս հոլովից ուսաց», «Յաղագս ժամանակաց բայի», «Յաղագս ընդունելութեանց» և «Յաղագս հոլովառու բուն նախագրութեանց»: Ալամդարյանը մանրամասն բացատրում է բայերի, դերբայների եղանակներն ու ժամանակները, գոյականների, ածականների, թվականների, դերանունների հոլովումները, այդ բոլորի կիրառումը խոսքի մեջ, նրանց ներգործությունը

թէ յԱստրախանոյ և թէ ի Ղզլարայ, զի տեսեալ են զայն և վերահասու են որպիսութեան նորայն (Թղթ. № 105, գործ, № 11, վավ. № 4, 1816 թ.): Բայց Ալամդարյանը գուցե հենց այդ ժամանակ, երբ ընդամենը 20 տարեկան էր, մանկավարժական գործի հմուտ գիտակ լինելով, իրեն համարում էր «բազմամեայ փորձոյ» ուսուցիչ, այդ ևս հնարավոր է:

¹ Աստրախան, 1827 թ.:

² Վենետիկ, 1840 թ.:

³ «Նախաշավիղ», Երևան, 1940 թ., էջ 26 (տե՛ս ծանոթագրություններ բաժնում):

խոսքի իմաստի վրա, նրանց տարբերություններն ու նմանությունները ուսանողներին և հայերեն լեզուներում:

Ռուսերեն լեզվի հոլովման, խոնարհման, նախդիրների գործածության ձևերն ու եղանակները աշակերտներին մատչելի դարձնելու նպատակով հեղինակը, առաջաբանում հայտնած իր իսկ միտումի համաձայն, խուսափելով չոր, ձևական սահմանումներից, քերականական երևույթները բացատրում է բազմաթիվ օրինակներով, գործնական վարժություններով:

Եթե Ալամդարյանից 10 տարի հետո Աբրահամ Վաղարշապատցին իր ուս-հայերեն քերականության մեջ, մի թերթի վրա միայն, թվարկում է ուսանողներին նախդիրները՝ հայերեն թարգմանությամբ, ապա Ալամդարյանը ուս-հայերեն նախդիրներին նվիրում է մի ամբողջ բաժին և մանրամասնորեն բացատրում է նախդիրների ֆունկցիաները, նրանց կիրառման բոլոր ձևերը, նրանց նմանություններն ու տարբերությունները:

Ալամդարյանը ցույց է տալիս, թե յուրաքանչյուր նախդիրի գործածության դեպքում ինչպիսի՞ փոփոխություն է առաջանում խոսքի իմաստի մեջ և պատկերավոր օրինակների միջոցով հասկանալի դարձնում այն:

Ռուսերեն լեզվի քերականության հիմնական տարրերը յուրացնելու համար, աշակերտին անհրաժեշտ գիտելիքներ տալուց հետո, Ալամդարյանը անցնում է թարգմանության հիմունքների ուսուցման գործին:

«Զարտուղութիւնք» ենթաբաժնում Ալամդարյանը նշում է, որ քաջ թարգմանիչը պիտի ձգտի հարազատ մնալ բնագրի ոգուն, ճիշտ արտահայտել նրա իմաստը, բայց և չկաշկանդվել նրա շրջանակների մեջ, անհրաժեշտության դեպքում նոր բառեր ավելացնել, կամ բնագրից բառեր դուրս թողնել, հետապնդելով այն բանին, որ խոսքը լինի ձկուն, կոկ և պարզ: «Քաջ թարգմանի է, զի բազում բառս ձուլէ ի մի, է՛ զի բարդ բառ բնագրին բաժանէ և բացատրէ երկու և երեք բառիւք, է՛ զի արտաքսէ զբառս ինչ բնագրին և է զի յաւելու զբանի մի բառս. յայսմ ամենայնի ուշ եղեալ զպարզութիւն և ազատութիւն զգեցուցանել բանին»¹:

Թարգմանության արվեստի առանձնահատկությունները ցույց տալու նպատակով Ալամդարյանը բերում է ուսանողներից հայերեն բառացի և ազատ թարգմանության օրինակներ և որից հետո կազմում է թարգմանության տեքստեր՝ երկու լեզուներով և սրանով ավարտում առաջին բաժինը:

Երկրորդ բաժնում («Գործնական մարզից թարգմանութեան») ներկայացնում է միայն ուսանողների տեսակները բնորոշող համապատասխան բնագրեր, որին հաջորդում են «Արտավէպք» (նովելներ, անեկդոտներ), «Առակք», «Հատուածք ի բնապատմութենէ», «Լուսաւորք երկնից», «Կրօն և բարոյականութիւնք» ենթաբաժինները: Սրանք նախատեսված են աշակերտների ընթերցանության և ինքնուրույն թարգմանությունների համար:

Ալամդարյանը առանձնացրել է նաև բնագրերի մեջ եղած հատուկ դարձվածքները, որոնք կոչում է «Մեամկաբանութիւնք ոտաաց»: Դասագրքի վերջում կցված է ուս-հայերեն ընդարձակ բառարանը՝ շուրջ 2000 բառերի՝ ուր ուսանողներից հայերենի են թարգմանվել բոլոր այն բառերը, որոնք օգտագործված են դասագրքի բնագրերում և անհասկանալի կարող էին լինել աշակերտների համար:

¹ 2 եռագիր, № 3754, թերթ 59բ:

Մուս-հայերեն քերականության այս ձեռնարկը Ալամդարյանի վերևում նշված մանկավարժական գործնական աշխատանքի տեսական արտահայտությունն է, բանաստեղծ մանկավարժի նոր, առաջադեմ մտահղացումների, աշխարհըմբռնումների գիտական ապացույցը։ Այդ դասագիրքը լրիվ պատկերացում է ստեղծում լադարյան ճեմարանի ոչ միայն լեզուների ուսուցման դրվածքի, այլև աշակերտների բարոյակրթական, գաղափարական դաստիարակության վիճակի մասին։ Դրանով Ալամդարյանը առաջինը հայ դպրոցի առաջ լայնորեն բացում է ռուսական կուլտուրայի ու գիտության դռները, ծանոթացնում է ռուսական կյանքի նվաճումների հետ։ Քերականական վարժությունների ու բացատրությունների համար Ալամդարյանը օգտագործում է նաև ժամանակի հանրածանոթ ռուս գրողների ստեղծագործությունները (Կռիլով, Կարամզին, Խեմնիցեր, Շախովսկի, Դիմիտրև, Վասիլի, Պուշկին), հատկապես Կռիլովի առակների տեքստերի վրա է նա կատարում իր վարժությունների, համեմատությունների ղգալի մասը («Գայլը և գառը», «Մենավաճառն ու կոշկակարը», «Աշխատասեր արջը» և այլն)։ Նույն նպատակով Ալամդարյանը օգտագործում է նաև ժամանակին ռուսական միջավայրում լայն տարածում ստացած մի շարք առակներ («Орел и ворона», «Муравей и голубь», «Волк в овечьей коже», «Осел с волком», «Лисица со львицею», «Юнона с павлином», «Юпитер с пастухом» և այլն), նովելներ, որոնց Ալամդարյանը կոչում է «Արտավէպը», («Людовик XIV, приказав поэту Буало стихи своего сочинения...», «Тиран Дионисий имел страсть сочинять стихи...», «Испанец, живший в Голландии, пошел однажды зимою через деревню...» «У советника Б... была жена чрезвычайно скупая...», «Госпожа Д..., пригласив к себе обедать господина Е...», «По взятии Парижа победителями...») և այլն։

Մենք դեռ չենք կարողացել պարզել Ալամդարյանի դասագրքում եղած այս նյութերի աղբյուրները։ Նրանցից մի քանիսը, որոնք շատ տարածված են եղել ռուսական միջավայրերում, տպագրված են ժամանակակից ամսագրերում։ Անկասկած Ալամդարյանը իր ձեռքի տակ ունեցել է «Вестник Европы»-ի 1805 թվականի հավաքածուն, որտեղ տպագրված են վերոհիշյալ նովելներից մի քանիսը։

Իր գրքի «Գործնական մարդից թարգմանութեան» բաժնում զետեղված հոդվածներից երևում է, որ Ալամդարյանը քաջածանոթ է եղել 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի ո՛չ միայն ռուս բանաստեղծների, գրողների երկերին, այլ նաև հայտնի գիտնականների, փիլիսոփաների, գեղագետների, բնագետների ստեղծագործություններին, և որ որոշակի կրել է նրանց առաջավոր գաղափարների ազդեցությունը։

Դասագրքի ընթերցանության բաժնի «Что нужно автору», «Достоинство человека», «О любви к отечеству», «Мудрость человеческая» և ուրիշ հոդվածներում դրսևորվում է մարդկության առաջադիմության, կյանքի, պայքարի, նրա երջանկության ու լուսավոր ապագայի վերաբերյալ Ալամդարյանի հայացքները, մտորումներն ու ցանկությունները։ Ալամդարյանը հատկապես ոգևորված է եղել Կարամզինի բարոյագիտական, գեղագիտական հայացքնե-

րով: Վերջինիս «Что нужно автору» հոշակավոր տեսական հոդվածից Ալամդարյանը իր դասադրքի համար քաղել է ուշագրավ հետևյալ հատվածը.

«Говорят, что автору нужны таланты и знания: острый, пронзительный разум, живое воображение, и прочее. Справедливо: но сего не довольно. Ему надобно иметь и доброе, нежное сердце, если он хочет быть другом и любимцем души нашей, если он хочет, чтобы дарования его сияли светом немерцающим, если он хочет писать для вечности и собирать благославение народов...

Ты хочешь быть автором, читай историю несчастий рода человеческого и если сердце твое не обольется кровию, оставь перо,— или оно изобразит нам хладную мрачность души твоей...

Слог, фигуры, метафоры, образы, выражения,— все сие трогает и пленяет тогда, когда одушевляется чувством, если не оно разгорячает воображение писателя, то никогда слеза моя не будет его наградою...»¹.

Սրանք կարևորագույն պահանջներ են, որոնք զբաղեցրել են Ալամդարյանի ստեղծագործող միտքը և բխում են ռուսական ժամանակակից գեղագիտության առաջադեմ սկզբունքներից և եթե Ալամդարյանի սեփական մշտերին էլ չեն, սակայն նրանցով մանուկ սերնդին դաստիարակելու նրա ձգտումը նոր և նշանակալից երևույթ է 19-րդ դարի սկզբների հայ իրականության համար:

«Հատուած ի բնապատմութենէ» ենթաբաժինը ստեղծելով Ալամդարյանը բարձրացնում է հայկական դպրոցներում բնագիտական առարկաների դասավանդության պահանջը:

Այստեղ Ալամդարյանը աշակերտների առաջ քաջ է անում բնական աշխարհը, ծանոթացնում է նրա երևույթներին, ուժերի ու հարստությունների հետ: Ռուսերեն մատչելի լեզվով նա նախ անդրադառնում է կենդանական աշխարհին, առանձին-առանձին ներկայացնում վայրի կենդանիներին ու գաղաններին, նշում նրանց անունները, բնակության վայրերը, ծանոթացնում նրանց սովորություններին, բնութագրում զանազան տնային կենդանիների թռչունների, ձկների, թվում է նրանց տեսակները: Եվ ապա հիմնական գծերով ներկայացնում է բույսը՝ նրա բաղկացուցիչ մասերը, այդ մասերի կատարած դերը բույսի աճման համար, գաղափար է տալիս որոշ հանքային նյութերի մասին, խոսում է երկնային մարմինների՝ արևի, լուսնի, աստղերի մասին, բացատրում նրանց օգտակար դերը մարդկային կյանքի համար և այլն:

* * *

Ալամդարյանի մոսկովյան տարիների գործունեության մեջ հստակորեն գծագրվում է ապագա մեծ հայրենասեր գործիչի պատկերը: Նրա ամեն մի նախաձեռնության թևավորող, առաջ մղիչ ուժը հայրենասիրությունն է, խորապես արմատավորված, համայնապարփակ, նպատակային և միաժամանակ

¹ № 3754, թերթ 70 ա-ր: Այս, ինչպես նաև «О любви к отечеству» (թերթ՝ 69 ք-70 ա), և «Мелодор к Филалету» (թերթ 71ա) կարամզինի ստեղծագործություններն են. տե՛ս «Полное собрание сочинений русских авторов. Сочинения Карамзина, том третий, Санктпетербург, 1848.

ակտիվ, ներգործող հայրենասիրությունը: Ըստ Ալամդարյանի, մարդկային հասարակության բոլոր նվաճումները՝ գիտությունը, գրականությունը, արվեստն ու փիլիսոփայությունը, կրոնը, պիտի ծառայեն հայրենիքի շահերին, ապահովեն նրա երջանկությունն ու խաղաղությունը:

«Ամենից առաջավոր փիլիսոփայությունը այն փիլիսոփայությունն է,— կարդում ենք Ալամդարյանի ձեռագիր դասագրքի ընթերցանության բաժնում,— որ մեզ կասի, որ մենք պետք է սիրենք մեր հայրենիքի օգուտը, որ նրա լուսավորությունը մեր կյանքում ամենից ավելի մեծ բավականություն է պատճառում մեզ, որ նրա անդորրությունը և բարիքը մեզ համար ծառայում են որպես վահան մեր ընտանեկան երջանկության, որ նրա փառքը մեր փառքն է, և եթե մարդու համար վիրավորական է արգահատելի հոր սրդի կոշվելը, ապա ավելի քան վիրավորական է հայրենիքի արգահատելի ուղի անվանվելը: Ուստի սերը դեպի սեփական բարօրությունը ծնում է մեր մեջ, սեր դեպի հայրենիքը, իսկ անձնական ինքնասիրությունը ծնում է ժողովրդական հպարտություն, որը հիմք է ծառայում իսկական հայրենասիրության»:

Ջերմ, անձնվեր հայրենասիրություն, համամարդկային ազնիվ գաղափարներ, բարոյագիտական վեհ զգացումներ. ահա այն ամեն նորը և գրավիչը Ալամդարյանի դասագրքում: Այդպիսի մտքերով է նա կազմում քերականական առանձնահատկությունները դրսևորող նախադասություններն ու վարժությունները, կամ ուսանողներից հայերեն թարգմանության համար աշակերտներին առաջարկվող բնագրերը:

* * *

Այսպես ուրեմն: Մոսկվան, Լադարյան ճեմարանը հանդիսացել են Հարություն Ալամդարյանի առաջադեմ աշխարհըմբռնումների դարբնոցը: 1824 թ. վերջերին 28-ամյա Ալամդարյանը Թիֆլիս տեղափոխվեց արդեն որպես լուսավոր գաղափարներով զինված, կազմակերպված, հասուն գործիչ և ստանձնեց ներսիսյան դպրոցի տեսչության դժվարին ու պատասխանատու գործը: Հասունացել էր ուս-պարսկական պատերազմի հարցը: Ալամդարյանի համար բացվել էր նաև քաղաքական գործունեության ասպարեզ:

1827 թվականին Ալամդարյանը դառնում է Թիֆլիսի ռազմական օկրուգին կից հայկական գունդ կազմակերպող հատուկ հանձնաժողովի անդամ, որի նախագահն էր զինվորական նահանգապետ գեներալ Սիպյազինը:

1827 թ. մայիսի 15-ին հայկական զնդեր կազմելու մասին կայսեր հրամանն ստանալու առթիվ հրավիրված հանդեսում Ալամդարյանը հանդես է գալիս իր հռչակավոր ճառով. «Անցանէ ահա դարն հինգերորդ, ո՛վ որք Հայաստանի, յորմէ հետէ զրկեալ կամք ի թագաւորութենէ, ի հայրենեաց և յամենայն ժառանգութեանց նախնեաց մերոց. հեծեմք ընդ ծանր լծով քրիստոսատեաց պարսից, վշտացեալ, թախձեալ ընդ անբով ծառայութեան այսոցիկ բարբարոսաց, զի կողոպտեցին սոքա ի մէնջ ոչ զարտաքին ստացուածս և եթ, այլ յաւար հարին և զբարոյական և զընատուր ձիրս հայկազանցս:

Մեք ստուերք եմք մերոց նախահարց, շեմք ժառանգորդ արութեանց նոցա և առաքինութեանց, այլ ուրուական նոցա: Յառեցէք զակն ձեր ի հայրենի պատմագրութիւն՝ զգծագրեալս արինազանգ տառիւր և հաւատասցիք այս դառնապէս ճշմարտութեան...:

Ո՛վ հայր, ջերմեռանդութիւն ձեր արժանապէս վարձատրեալ է... Դուր

ունիցիք ընդ սեպհական դրոշակօք ձերովք զսեպհական գունդս: Ձեզ բաշխի զէն, վասն հաստատելոյ զանդորրութիւն նեղեալ եղբարց ձերոց, վասն պարգևելոյ զապահովութիւն ընտանեաց ձերոց, վասն գտանելոյ զողորմութիւն Թագաւորի և վասն պաշտպանելոյ հայրենեաց»¹:

Հայ զինվորները երգվում են Ալամդարյանի ձեռքում պահված հայկական դրոշակի առջև: Այդ երգումը գրել է ինքը՝ Ալամդարյանը:

Իրականանում են Ալամդարյանի քաղաքական իդէերը: Հայ ժողովուրդը ազատագրվում է պարսկական ստրկությունից, իր բախտը ընդմիշտ կապելով ուսա ժողովրդի հետ: Այդ առթիվ Ալամդարյանը հայրենասիրական հրահրական բացականչություններով շնորհավորական նամակներ է գրում իր մտերիմներին. «Զկնի քաղաքապետն ակնկալութեան վերջապէս արար զմեզ արժանի նախախնամութիւնն երկնից տեսանել և լսել զազատութիւն ամենասիրելի հայրենեաց մերոց՝ յընդ լծոյ տառապանաց, սպառում բռնատրաց... շնորհաւորեմ զփրկութիւն Հայաստան աշխարհի յեկարի հնոցէ անագորոյն պարսից...»²: Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին Ալամդարյանը դնահատում է որպէս «դարագլուխ ազատութեան և երանութեանց մերոց ապագայից»:

Սակայն Ալամդարյանի սպասելիքներն ավելի շատ էին, քան կարող էր տալ ուսական միապետական կարգը: Ցարիզմի հետզհետե ուժեղացող ճնշումները, բռնությունները, ազատասեր ուս ինտելիգենցիայի, ղեկաբրիստների նկատմամբ դորժադրած հալածանքները, բանտը, արսորը, կախաղանը և մանավանդ Գրիբոեդովի մահը ցնցող ազդեցություն և խորը հիասթափություն առաջացրին Ալամդարյանի մեջ: Նա զգաց, որ իր ժողովրդի համար պակաս ծանր չեն և ցարիզմի շղթաները:

Թիֆլիսում՝ սկսած 1827—1829 թվականներից գնալով ծանրանում է Ալամդարյանի վիճակը: Հայ մտավորականության հետադեմ ուժերը ոստիկանության ուշադրությունն են հրավիրում նրա վրա: «...և զօր ամենայն համբաւին զաքսոր իմ երբեմն ի Բաշադխտ, երբեմն ի Կարս, երբեմն չայլ տեղի: Միով բանիւ ամենայն նետք թշնամութեանց հղօրագոյն նեղկաց մերոց դարցուցեալ են առ իս. սիրտ իմ լեալ է նպատակ ամենայն նետաձգութեանց նոցա», — գրում է նա³:

Եվ Ալամդարյանին Պասկեւիչի կարգադրությամբ արսորում են Հաղբատ, որից հետո Ներսեսը նրան տանում է Քիշնև: Ալամդարյանը խեղդվում է այս մթնոլորտում, նա կրկին հիշում է Մոսկվան, իր երազների օրրանը և վճռում դիմել իր քարերաւներին՝ Լազարյաններին, որ միջնորդեն Ներսեսի առաջ իրեն Մոսկվա տեղափոխելու: Բայց ժամանակները փոխվել էին, քաղաքական անվստահություն կրող Ալամդարյանի նկատմամբ Լազարյանները ևս կասկածամիտ են դառնում: Նրանք պատճառարանում են, որ Ներսեսը անսահման վրշտացած է Ալամդարյանից, և որ իրենք չեն համարձակվում դիմել նրան: «...չէ պարտ Ձեզ ամենեկին յուսահատիլ և զանգատ զհանգամանաց ձերոց բերել, զի գիտութիւնք և պէս-պէս արժանաւոր որպիսութիւնք Ձեր, ամենուրեք գտցեն տեղի և պատիւ և բաւականութիւն, եթէ իցեն ուղղեալ առ բարին և արժանագովեստ նպատակ...»⁴:

¹ Ա. Երիցյան, Կովկասի հայք, 1-ին մաս, 1894 թ., Թիֆլիս, էջ 272—273, 275—276.

² Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 208.

³ Նույն տեղում, թղթ. 63, վավ. 321բ.

⁴ Նույն տեղում, թղթ. 74, վավ. 372ա, 1832 թ.

Այդ նույն տարիներին հակասություններ էին սկսվել նաև ներսեսի և Ալամդարյանի միջև. այդ ոչ միայն ներքին, անձնական հաշիվներով կամ ներսիսյան դպրոցի հետ կապված առիթներով, այլ նաև նրանց քաղաքական հայացքների միջև առաջացող տարաձայնությունների պատճառով, որոնք անշուշտ, կարոտ են հանգամանալից լուսարանության:

* *

*

Հարություն Ալամդարյանի կյանքն ու գործը ըստ ամենայնի դեռևս չի ուսումնասիրված, իսկ առանց Ալամդարյանի գործունեության ամբողջական, խորադնին ուսումնասիրության անհնար է անհրաժեշտ պայծառությամբ ուրվագծել նախաարուվյանական շրջանի հայ լուսավորական շարժման պատմությունը:

Կարճատև, ծանր ու հալածական, բայց բազմարդյուն և խորիմաստ է եղել Հ. Ալամդարյանի կյանքը: Մարդկային ազնիվ հույզերի քնքուշ բանաստեղծը, թատերագիրն ու թարգմանիչը, մանկավարժն ու գիտնականը, իր ժողովրդի քաղաքական ազատության պրոպագանդիստը, անձնվեր մաքառումների գնով բացեց ուսանելիության առաջադիմության նոր ճանապարհ: Այդ ճանապարհով իր հաստատուն քաջամիտը արեց մեծ լուսավորիչ նաչատուր Աբովյանը:

Ш. НАЗАРЯН

МОСКОВСКИЕ ГОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРУТЮНА АЛАМДАРЯНА

Резюме

Арутюн Аламдарян — видный поэт, педагог, ученый и общественный деятель — принадлежит к числу армянских просветителей первой половины XIX века. Вся его литературная и общественная деятельность была посвящена делу освобождения армянского народа от турецко-персидского ига.

Жизнь и литературная деятельность Аламдаряна недостаточно освещены в нашей литературе.

Данная статья посвящена Московскому периоду его деятельности, который до сих пор не был изучен.

В конце 1813 года, по окончании школы Агабабян в городе Астрахани, Арутюн Аламдарян был приглашен в Москву, чтобы возглавить подготовительные работы к открытию Лазаревского института. С тех пор до 1824 г. Аламдарян жил в Москве.

Эти годы сыграли решающую роль в оформлении передовых взглядов Аламдаряна.

В Москве Аламдарян посвятил себя, с одной стороны, педагогической деятельности в Лазаревском институте, с другой стороны, занялся самообразованием, углубляя свои знания. Одновременно Аламдарян занимался в Москве литературной деятельностью. Здесь он пишет ряд

лирических стихотворений, делает переводы, издает краткий «Русско-армянский словарь». В 1814—1816 гг., для нужд армянского юношества, им была составлена русско-армянская грамматика, рукопись которой была обнаружена лишь в последние годы.

Московские годы жизни Аламдаряна сыграли решающую роль в его дальнейшей просветительской деятельности.